

Бандурка А. С.,
старший викладач кафедри
філософії права та юридичної
логіки Національної академії
внутрішніх справ, кандидат
філософських наук

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНІ ЗА ГРУПАМИ ПРАВА – ПЕРЕВАГА ІНДИВІДУМА ЧИ ПРИГНОБЛЕННЯ ЙОГО СВОБОДИ?

Проаналізовано витоки ліберальної полеміки щодо законодавчого закріплення диференційованих за групами прав з огляду на різне розуміння природи культурної ідентичності – як результату вибору чи як «сліпого везіння». Обґрунтовано розбіжність між неліберальними внутрішніми вимогами групи щодо власних членів і ліберальною потребою у зовнішньому захисті групи державою.

Ключові слова: диференційовані за групами права, право вибору, зовнішній захист, внутрішні обмеження, національні меншини.

Проанализированы истоки либеральной полемики относительно законодательного закрепления дифференцированных по группам прав, учитывая разное понимание природы культурной идентичности – как результата выбора или как «слепой удачи». Обосновано расхождение между нелиберальными внутренними требованиями группы к собственным членам и либеральной необходимостью во внешней защите группы государством.

Ключевые слова: дифференцированные по группам права, право выбора, внешняя защита, внутренние ограничения, национальные меньшинства.

The article examines the sources of the liberal controversy on legislative enforcement of the group differentiated rights taking in account different understanding of the nature of cultural identity – as a result of choice or “blind chance”, and also the distinction between illiberal internal group claims towards its own members and liberal necessity of external group protection by the state is done.

Keywords: group differentiated rights, right of choice, external protection, national minorities.

Найхарактернішим аспектом ліберальної філософії від самого її зародження можна було вважати примат індивідуальної свободи та рівності, забезпечувати пріоритет яких покликані різноманітні декларація про права людини та конституційні білі. Великою мірою це пояснюється бажанням індивідуума звільнитися від різноманітних форм

гноблення та примусу з боку владного абсолюту, церкви та держави, які тяжіли над ним з часів Середньовіччя. А власне спосіб розподілення економічних та політичних прав за феодалного суспільного устрою, який залежав від станового положення індивідуума, тобто від його групової приналежності, породив відразу до всього «колективного» в ліберальній теорії. Ще більше вона виросла під час існування Радянського Союзу та «соціалістичного табору». Через це велика кількість західних вчених та політиків ХХ століття часто-густо критикувала вимоги певних груп та меншин як антиліберальні та недемократичні. Однак, поява ґрунтовних теоретичних розвідок мультикультуралізму та ідентичності наприкінці 80-х – початку 90-х років привела до широкого визнання вкоріненості індивідуума у власну культуру, значення якої для формування власної самості не може бути перебільшеним: це спричинило певний розкол у ліберальних колах щодо концепту «колективних» прав.

Актуальність теми даної статті підтверджується гучною полемікою, яку досі викликає закріплення виключних прав за певними етнічними, культурними чи релігійними групами в західних демократичних ліберальних країнах, зокрема виключних прав американських індіанців в сфері ігрового бізнесу (див., напр., [1] чи відсутність зобов'язання сикхів надягати захисний шолом під час їзди на двохколісному транспорті (див., напр., [2]) тощо.

Метою статті є аналіз засад «розколу» теоретиків лібералізму на адептів та супротивників визнання диференційованих за групами прав, а також розподіл «колективних» прав на істинно ліберальні та такі, що не можуть бути закріплені законодавчо в сучасних демократичних країнах.

На Заході проблематикою прав національних та іммігрантських меншин переймаються такі видатні політичні філософи як Сейла Бенхабіб, Емі Гутман, Пол Келлі, Сюзан Мендус, Майкл Сандел, Стівен Рокфеллер, Чарльз Тейлор, Майкл Уолцер та ін. Серед вітчизняних дослідників прямо чи опосередковано цієї теми торкались Євген Бистрицький, Антоніна Колодій, Віктор Малахов, Мирослав Попович, Олег Хома та ін. Окремого згадування заслуговують російський вчений Володимир Малахов – автор багатьох публікацій та досліджень на тему мультикультуралізму, національної ідентичності та «колективних» прав на теренах колишнього СРСР, а також канадський дослідник Вілл Кимлічка – один з провідних ідеологів ліберальної теорії мультикультуралізму та розробник концепту «диференційованих за групами прав» у плюралістичних суспільствах. Останній вдало замінює поширене в роботах інших дослідників словосполучення «колективні права», а також «права меншин», «групові права» тощо, які мають досить розмитий характер і не означають лише права меншин з огляду на їх культурні та релігійні особливості. Сам Кимлічка з цього приводу зазначає наступне: «...недоліком всіх цих термінів є те, що багато вимог з боку етнічних і національних груп не набувають форми прав у строго юридичному значенні цього слова. Вони натомість можуть форму законодавчих повноважень або правового імунітету. Щоб уникнути неоднозначності, я, можливо, маю говорити про «вимоги членів етнічних і національних груп щодо диференційованих за групами прав,

повноважень, статусу або імунітету, що виходять за межі звичайних прав громадянства» [3, с. 153]. Оскільки в статті не йдеться про права трудових колективів чи субкультурні вимоги, в межах даного дослідження буде використовуватися термін, запропонований канадським дослідником, а саме «права, диференційовані за групами».

Визнання чи заперечення диференційованих за групами прав важливе не лише концептуально, але й має реальні економічні наслідки для держави, оскільки мова йде, зокрема, про справедливий розподіл державних матеріальних ресурсів. Часто легітимація прав меншин ґрунтується на аргументах справедливості. Наприклад, в Сполучених Штатах Америки закріплення квот на робочі місця за жінками, представниками нетрадиційної сексуальної орієнтації чи інвалідами та «позитивна дискримінація» (жахливий оксюморон, який отримав широкого розповсюдження в наукових та суспільно-політичних дискурсах) «кольорового» населення при вступі до університетів пояснюється виправленням минулої несправедливості. Оскільки раніше ці групи населення піддавалися суворій дискримінації та не мали можливості вільно розвивати свої здібності (у дусі як про це говорив, наприклад, ще англійський дослідник XIX століття Томас Гілл Грін [4]), вони мають право вимагати додаткових ресурсів, задля того, щоб у майбутньому ситуація вирівнялася. Таким чином, шлях до безкоштовної вищої освіти чи гарантованого робочого місця лежить через належність до певної культури. З цієї тези починається глибоко ліберальна полеміка про визнання диференційованих за групами прав.

Визнання чи заперечення прав, диференційованих за групами, в великій мірі залежить від того, як вчені та філософи розглядають природу культурної та релігійної ідентичності, що суттєво впливає на формування уявлень індивідуума про гідне життя, благо та свободу, а власне культура та релігія є ресурсами формування людської самості [5, с. 39] – як набути, тобто таку, що є результатом більш-менш свідомого вибору, або як вроджену, тобто детерміновану ззовні поза можливістю вибору. В сучасній англомовній літературі це розрізнення набуло назви «chance-choice distinction».

Право вибору є не лише рівним з іншими індивідуальними правами здобутком лібералізму, воно також тягне за собою відповідальність за наслідки, які виникають у результаті цього вибору. Тому, якщо культурні вподобання є свідомими від самого початку (а такої позиції дотримуються егалітарні ліберали, зокрема Брайан Беррі), концепт диференційованих за групами прав – зайве та несправедливе нагромадження на розподільчу структуру соціуму. З точки зору «вибору» людина, слідуючи певному культурному стилю життя, розуміє всі можливі переваги відмови від нього (наприклад, відсутність необхідності слідування релігійним обмеженням в їжі та напоях) та, іноді, навіть небезпеки його ведення (як, наприклад, відмова сикхів від надягання шолому під час їзди на мотоциклі). Однак, порівнюючи набуття можливих переваг з відчуттям щастя, знаходження на власному місці тощо, вона все одно обирає друге. Таким чином, індивідууми, котрі свідомо відмовилися слідувати певним законам, прийнятим в

секулярних ліберальних демократіях, не мають права на культурні вимоги до держави.

Одна з праць Брайана Беррі «Культура та рівність» (“Culture and Equality”, 2001) направлена як раз на критику концепції диференційованих за групами прав Вілла Кімлічки та Іріс Маріон Янг. Серед іншого, філософ наголошував, що надання виключних прав (у вигляді квот, зокрема) для інвалідів, які свої фізичні вади аж ніяк не обирали свідомо, та надання таких прав членам національних меншин, що свідомо слідує традиціям своєї етнічної спільноти, прирівнює етнічність та релігію до гандикапу – стану, коли поєднання розумових, фізичних, психологічних здібностей робить індивідуума неспроможним (не за власним вибором) досягти максимального розвитку своїх здібностей та менш конкурентноздатним у всіх планах порівняно з іншими людьми. Таке зрівняння безумовно принижує почуття гідності представників як першої, так і других груп [5, с. 36].

Однак, зважаючи на доведену важливість вкоріненості індивідуума в культуру (див., напр., [6; 7; 8]), здається, що Брайан Беррі дещо перебільшує значення вибору в сфері культурної та релігійної приналежності. Індивідуум не обирає, ким і в якій спільноті народжуватися, і навіть свідомо ратуючи за той чи інший спосіб життя в дорослому віці, він все одно залишається під певним впливом уявлень, отриманих «з молоком матері». Американська дослідниця Іріс Маріон Янг наголошує на соціальному походженні ідентичності. В сучасних плюралістичних суспільствах соціальна розбудова ідентичності відбувається за умов різних складних контекстів, що перекривають один на одного. «Люди не просто отримують у спадок окремі однорідні соціальні групи, але й зазнають впливу як члени суміжних груп, жодна з яких не є автоматично пріоритетною над іншою» [9, с. 6]. Ця позиція співзвучна ідеї «бриколажу» (bricolage – з фр. розбудова, створення власними руками) К. Леві-Стросса, коли індивід в процесі самовизначення та відшукування власної ідентичності користується культурними матеріалами як з минулого, так і з сучасними новоствореними культурними та матеріальними продуктами, традиціями як своїх пращурів, так і звичаями, позиченими в інших культурах.

Активне обговорення та аналіз концепту «диференційованих за групами прав» провідними вченими та дослідниками втілюється в прийнятті Радою Європи наприкінці ХХ століття Рамкової конвенції про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року [10]. Однак, той факт, що дана Конвенція не була підписана Францією, Монако, Андоррою та Турцією, свідчить, що ситуація з правами меншин залишається досі неоднозначною.

Деякі ліберальні філософи на кшталт Стівена Рокфелера чи Сейлі Бенхабіб досі переймаються тим, аби вимога поваги індивідуумів через їх зв'язок з певною етнокультурною ідентичністю не стала домінувати над вимогою поваги більш універсальної «людської» ідентичності, а законодавче закріплення «диференційованих за групами прав» не позбавляло члена групи-носія таких прав справжньої індивідуальної свободи та права вибору.

Однак, слід розрізняти вимоги, які висувають меншини по відношенню до своїх членів або до суспільства більшої. Вілл Кимлічка зазначає, що «обидва види вимог можна розглядати як захист стабільності національних або етнічних спільнот, однак, вони виникли у відповідь на різні джерела нестабільності. За допомогою вимог першого виду група намагається захистити себе від дестабілізуючих наслідків внутрішніх незгод (наприклад, від рішення окремих членів групи не додержуватись і не виконувати традиційних звичаїв), у той час як метою вимог другого виду є захист групи від наслідків зовнішніх рішень (наприклад, економічних чи політичних рішень суспільства більшості)» [3, с. 54]. Ці два види вимог також отримали назву відповідно «внутрішні обмеження» та «зовнішній захист».

«Внутрішні обмеження», які ще іноді називаються «поганою групою прав», є анти-ліберальними за своєю суттю, адже обмежують свободу індивідуума в ім'я групової солідарності, відмовляють йому в праві на перегляд раніше прийнятої концепції доброго життя та праві на відмову від певних притаманних національній меншині практик зради збереження традицій, культури, чи релігії. Вимоги по відношенню до членів меншини ставлять групові інтереси понад індивідуальними, а самі члени общини перетворюються з вільних особистостей на носіїв певної ідентичності з обмеженою негативною свободою. Особливо помітно це проявляється серед вкрай маргінальних чи не толерантних по відношенню до своїх членів груп (як-то деяких релігійних сект чи радикальних політичних об'єднань).

Вимоги щодо «зовнішнього захисту» не ставлять під питання примат індивідуальних прав. Вони стосуються міжгрупових відносин – слабші та, як правило, менші групи мають право на державну протекцію порівняно з більшими та сильнішими групами у суспільстві, що потрібно для реалізації колективних аналогів негативної і позитивної свободи.

Задля встановлення відносин рівності та справедливості ці групи потребують додаткового фінансування, особливих прав на самоврядування та афірмативних акцій з боку держави. Особливо це актуально для корінного населення, яке на відміну від національних меншин не боролось за становлення власної державності на даній території, однак проживало одвічно тут та було включено до складу держави у примусовий спосіб. Зазвичай це зашкоджує традиційним способам життя та ведення господарства корінного населення. Найбільше вони страждають від перерозподілу природних ресурсів та зміни призначення їх використання. Не маючи доступу до традиційних джерел харчування чи менші можливості його добувати у зв'язку з недорозвиненістю традиційного спорядження у порівнянні з технічними засобами «колонізаторів», вони потребують закріплення за ними виключного права на можливість справляння певного історичного виду промислу. Прикладом законодавчого встановлення зовнішнього захисту груп може бути вже згадуване в даній статті закріплення виключного права деяких індіанських племен в Канаді на полювання чи податкових пільг на ведення ігорного бізнесу для індіанців США.

Якщо «внутрішні обмеження» більшою мірою критикуються за нівелювання цінності індивідуальної свободи та можливості особистого вибору, вимоги щодо «зовнішнього захисту» часто характеризуються як неліберальні на тій підставі, що вони попирають принцип рівності в суспільстві. Однак, теоретики мультикультуралізму наголошують, що вони є лише тимчасовими вимушеними мірама, спрямованими як раз на повернення рівності, втраченої в ході історичного розвитку.

Отже, закріплення та підтримка «диференційованих за групами прав», які означатимуть зовнішній захист слабких та малих груп, не є антиліберальними за своєю суттю та сприятимуть вирівнюванню можливостей членів різних груп, не змінюючи їх традиційний устрій життя чи ведення господарства.

Для України проблема зовнішнього захисту різних етнічних та релігійних груп є не лише актуальною, але й амбівалентною. З одного боку, в нас залишаються групи, чії культурні права нівелюються або ж були знівельовані в минулому, що призвело до викривлення їх економічного положення сьогодні. Так, неврегульованою залишається проблема з кримськими татарами, які вимагають повернення земель, втрачених під час примусової депортації після II світової війни (див., напр., [11]). Питання, які вимоги щодо «зовнішнього захисту» в даній ситуації мають бути вдоволені, аби відшкодувати збитки, заподіяні кримським татарам радянським режимом, разом з тим не порушуючи права тих громадян нетатарського походження, які отримали цю землю у законний на той момент спосіб та вже встигли на ній «обжитися», залишається відкритим.

З іншого боку, в Україні культура етнічної більшості явно не є домінантною. Вона зазнала значних трансформаційних впливів під час багатовікових «культурних інтервенцій», була виснажена та пригноблена. Велика частка автохтонів під впливом тривалої русифікаторської політики спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу перетворилася, так би мовити, на «метисів», засвоївши цінності іншої – російської – нації. Так в Україні з'явилася абсолютна нова етнокультурна група – частина етнічних українців, котрі хоча і не вважають себе росіянами, але розмовляють російською мовою, визнають примат російської культурної спадщини, уважно слідкують за подіями в Російській Федерації і т. ін. Політично такі громадяни все одно сильніше пов'язані з Україною, а от в культурному плані – ні. Вони зазвичай майже не відчують зв'язку з традиційним «українством». Їм легше себе ідентифікувати за приналежністю до певного регіону країни («восточные украинцы», «крымчане» тощо) або ж до вельми широкої і розмитой категорії «слов'ян».

Культура автохтонної більшості має бути відкрита для спілкування з відмінними культурами легальних меншин, проте настирливі, а тим більше примусові навчання акультурації чи асиміляції не є «у її власному домі» бажаними, вони будуть викликати справедливу адекватну протидію. Критично-значущою є протидія руйнуючому втручання у соціетальну культуру, яка передбачає спільну мову і спільні соціальні інститути та є, так би мовити, необхідним інтегруючим чинником політичної нації. Тому загальний підхід професора Кимлічки

щодо диференційованих за групами прав слід, на мою думку, розширити до визнання певної зовнішньої протекції не тільки меншини, а й більшості суспільства. Ці обставини особливо необхідно враховувати у визначенні етнокультурної політики за умов процесів націєтворення, в тому числі й в сучасній Україні.

Таким чином, позиції стосовно законодавчого закріплення диференційованих за групами прав варіюються в залежності від розуміння природи етнічної ідентичності. Однак, оскільки остання навіть за умови її свідомого «обрання» не є повністю очищеною від культурних нашарувань, а індивідум не є вільним від впливу членства в суміжних групах, представники етнічних та релігійних груп можуть висувати вимоги щодо особливих прав, положень, статусів чи імунітетів. Вони мають право вимагати підтримки з боку держави, обираючи малоприбутковий традиційний спосіб життя, заради збереження власної культури.

Важливо слідкувати, щоб ці вимоги не виявлялися антиліберальними внутрішніми обмеженнями групи стосовно своїх членів. Вдоволення таких вимог покликане зберегти відносно слабші культури етнічних та релігійних груп, які мають конститутивне значення для самості їх членів-громадян держави. Важливо, що за умови реальної слабкості такого ж захисту з боку органів влади потребує і культура більшості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Судьба индейцев. Все о положении индейцев сегодня [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vybory.org/articles/743.html>.
2. Французские сикхи грозят уйти из страны – «The Guardian» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.atheism.ru/archive/text/1694.phtml>.
3. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук]. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 173 с.
4. Green T. Lectures on Principles of Political Obligation / T. Green. – Kitchener : Batoche Books, 1999. – 191 p.
5. Mendus S. Choice, Chance and Multiculturalism / S. Mendus // Multiculturalism Reconsidered: “Culture and equality” and its critics / edited by Paul Kelly. – Cambridge : Polity Press, 2005. – 243 p.
6. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory // B. Parekh. – Harvard University Press, 2002. – 400 p.
7. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт ; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
8. Shils E. The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society / E. Shils, S. Grosby. – Indianapolis : Liberty Fund, 1997. – 395 p.
9. Kelly P. Introduction: Between Culture and Equality / P. Kelly // Multiculturalism Reconsidered: “Culture and Equality” and its critics. – Cambridge : Polity Press, 2005. – 243 p.

10. Рамкова конвенція про захист прав меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055.
11. Интервью с Мустафой Джемилевым: «В ближайшее время ожидаются погромы крымских татар» [Электронный ресурс]. – Новостной портал «Подробности». – 20 янв. 2011 г. – Режим доступа :
<http://podrobnosti.ua/interview/2011/01/20/748310.html>.